

ר ת ו

כתב העת
של הפקולטה לאמנויות
מדיה אינטרנשיונל בע"מ

תשס"ד — 2003

עורכת ראשית:
פרופ' נורית כנען-קדר

עורכת:
ד"ר שרה לוטן

מערכת:
פרופ' שי בורשטין
פרופ' אהובה בלקין
פרופ' אשר עובדיה
פרופ' מרדכי עומר
פרופ' אלי רוזיק

עריכה לשונית:
יורם ורטה

עיצוב, עריכה גרפית וביצוע:
מיכל סמו-קובץ
(המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב)
עיצוב העטיפה על-פי רעיון של
פרופ' נורית כנען-קדר

תמונת העטיפה:
סדנת בליאן — "עץ החיים" על-פי הפסיפס בחירבת-אל-מפג'ר
באדיבות יד בן-צבי, ירושלים

הרצות:
אופסט "סקאלה", בני-ברק

דפוס:
דפוס "איל", פתח-תקוה

מ"ל:
"ביתן" הוצאה לאור/א. ס. מדיה אינטרנשיונל בע"מ
ת"ד 3068, רמת-השרון 47130
טל' 03-6136558, פקס' 03-5404792

בחסות ובאדיבות
דורון סבג — ORS

כתובת המערכת:
הפקולטה לאמנויות ע"ש יולנדה ודוד כץ
אוניברסיטת תל-אביב
רמת-אביב 69978, תל-אביב
טל' 03-6409487, פקס' 03-6409482

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל-אביב

הרהורים על נוף והיסטוריה

דברים בטקס הענקת תעודות, אמפיטאטרון הר הצופים, 22 במאי 1997

ב"ז קדר

המראה ההוא נתפס כטבעי, אותנטי, חלק מארץ-ישראל האמיתית. ואני יודע שרבים מְצִרים על הארץ המשנה פניה, השונה יותר ויותר מן הארץ הזכורה להם מילדותם. ויש גם מי שיאמר, שהנוף מקשר אותנו להיסטוריה של הארץ וממלא תפקיד בבניין זהותנו – "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו" – ועל כן טשטוש או מחיקת קווי מתארו של הנוף פוגעים בקשרינו לתולדות הארץ ומעמעמים את זהותנו.

ברצוני להציג עמדה שונה, אולי אופטימית יותר. בוודאי, הצער על העלמם של הנופים והמראות המוכרים מילדותינו צער אמיתי. אבל האמנם הנופים הללו הם בהכרח הנופים ה"אמיתיים", ה"אותנטיים"? הבה נערוך לרגע מה שקארל מאנהיים, הסוציולוג, היה מכנה "ניסוי מנטלי". הנה משתרעים מתחתנו, במרחק, שטחים רבים שעודם שטחי מדבר צרופים. הבה נקים בדמיונו גדר שתקיף ריבוע מדברי, נניח בן 2 קמ"ר. והנה, אין לי ספק, שתוך חמש-שש שנים יבלוט הריבוע הזה על פני סביבותיו בצבע ירקרק חיוור, כך שגם בהדמיות לוויין מגובה 900 ק"מ נוכל להבחין בו בנקל, כשהוא מהווה משבצת כהה, ישרת קווים וזוויות, הנבדלת בבירור מסביבותיה. מניין אני יודע בוודאות שכך אמנם יהיה? כי כך קרה תוך שנים ספורות לשדות המוקשים מימי מלחמת העולם השנייה, שגודרו במדבר המערבי של מצרים. כך קרה לשדה התעופה "איתם" שהקימונו בצפון-מזרח סיני, ליד פתחת רפיח, באמצע שנות השבעים, ושהקפנוהו בגדר אשר יצרה ריבוע מושלם. והנה, בהדמיות לוויין שנעשו חמש שנים בלבד אחר כך, מופיע האזור מסיבב לשדה "איתם" כריבוע הכהה בהרבה משטחי המדבר שסביבו. בדומה לכך, מופיעים על גבי הדמיות לוויין קטעים גדולים של הקו הירוק ממש כאילו חרט מישהו את קווי שביתת הנשק משנת 1949 על פני האדמה. כך הדבר בגבול הנגב המערבי וברצועת עזה, וכך הדבר בחלקים של מה שהיה פרוודור ירושלים, באזור בית גוברין, בשטחים שמדרום ומדרום-מערב לבית שאן, וביתר שאת לאורך הקו הסגול בגולן. מה ההסבר לכל אלה? ובכן, השוני בין שדה "איתם" וסביבתו, השוני בין השטחים פנימה לקו הירוק או הסגול לבין השטחים מחוצה להם, נובע, בראש ובראשונה, מהפסקת רעיית היתר של עזים, גמלים וכבשים.³ גדרו שטח מדברי, מנעו בו מרעה, ותוך שנים

המקום שאנו נמצאים בו עכשיו עמד פעמיים במרכזה של תשומת הלב. בפעם הראשונה, ב-1 באפריל 1925, בטקס פתיחת האוניברסיטה העברית בנוכחותם של הלורד בלפור, הד"ר חיים וייצמן, סר הרברט סמואל, חיים נחמן ביאליק, הרב קוק ורבים אחרים. בפעם השנייה, ב-28 ביוני 1967, שבועות ספורים אחרי שובנו להר הצופים, כאשר יצחק רבין קיבל כאן את דוקטורט הכבוד ונשא את נאומו הידוע, בו אמר, בין השאר, ש"יתכן שהעם היהודי מעולם לא חונך ולא הורגל לחוש את שמחת הכיבוש והמנצח, ולכן הניצחון מתקבל בשמחה המהולה בעצב ובתדהמה".¹ והנה, כאשר אנו מתבוננים בתצלומים משני מועדים אלה, נבחין מיד שהמקום בו אנו נמצאים עכשיו נראה אז אחרת לגמרי. ב-1925 היה כאן אמפיטאטרון טבעי, שהשקיף על ואדי ושהותקנו בו שורות של מקומות ישיבה לפי תצורת הסלע הטבעית. הבמה הוקמה על גשר עץ נטוי על פני הוואדי, שמראהו עורר בוויצמן חששות כבדים: "הוגד לי", כך כתב שנים רבות אחר כך בויכרונותיו, "שניסו אותו פעמים רבות, אבל בשרי סמר למחשבה, כי משהו עלול להתמוטט ברגע המכריע... [על כן] מאתיים מחלוצינו הצעירים והחסונים ביותר התנדבו לרקוד הורה אדירה על עצי המערכה. לא אונה כל רע – מלבד קול רעש גדול – ולליבי הוקל מעט. בדיקה קפדנית של הבמה לא גילתה שום היוק".²

העצים הגדולים שמעלינו וסביבנו, בחלקם עצי אחוזת סר ג'ון גריי-היל, שיורשיו מכרוה להסתדרות הציונית בראשית 1918, היו עדיין נמוכים. לעומת זאת, קווי החפירות במורדותיו המזרחיים של הר הזיתים, זכר למלחמת העולם הראשונה, שהיום קשה להבחין בהם, עדיין בלטו על זוויותיהם הישרות. כך ב-1925. אבל גם ב-1967 היה המראה שונה מאשר היום. למשל, מדרום לנו היה מדרון תלול ובראשו שביל מגודר, כולו גדוש אנשים שלא נמצא להם מקום על ספסלי האבן באמפיטאטרון עצמו. בוואדי מתחתנו עוד לא נצצה ערימת גרוטאות רכב, ומעלה אדומים והכביש הירוד אליה, גוש הבתים באזור שיח' ענבר, והכתמים הירוקים הפזורים במדבר, כל אלה טרם היו בנמצא.

אני יודע שרבים, ולא רק חברי הארגונים הירוקים, מתגעגעים למראה המדברי שנסקף מכאן ב-1925 וב-1967.

ספורות הוא יבלוט בתכסיתו העשירה יותר.

משמע, אין הכרח להניח שהמראה המדברי הנשקף ממקום זה שאנו נמצאים בו היום, ושהיה צרוף יותר לפני שבעים או שלושים שנה, הינו המראה ה"אמיתי", ה"אותנטי" של האזור. מותר להניח, שבתקופות שונות שררו בו מראות שונים. הבה נזכור, שכאשר עלה הנביא אלישע מיריחו לבית אל, כאשר עשה דרכו אי שם מעבר לקצה השמאלי של האזור הנשקף לנגד עיניכם, ונערים קטנים יצאו מן העיר ולעגו לו, קילל אותם הנביא, "ותצאנה שתיים דבים מן היער ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים" (מל"ב ב, כג-כד). ובכן, מהו המראה האותנטי, איזו היא פיסת ארץ-ישראל האמיתית: זו המדברית או זו שיש בה יער שיוצאות ממנו "שתיים דבים"? אבל אפילו אם נדע, אל נכון, כיצד נראתה הארץ בימי המקרא, האמנם מחויבים אנו להחזיר דווקא את עטרת המראה ההוא ליושנה? כפי שאיני חושב שמחויבים אנו לדרכו של אלישע, המקלל "בשם ה'" ילדים שלעגו לקרחתו וגורם לביקועם של ארבעים ושניים מהם על-ידי חיות טרף, כך איני חושב שמחויבים אנו לשחזורו של הנוף שבו ארע אותו מעשה, אם אמנם ארע.

כללו של דבר, הארץ הזאת היא ארץ בעלת עֲבָרִים רבים, ועל כן, גם אילו החלטנו לשחזר את נוף העבר, חייבים היינו לבחור כמעט בכל מקום בין מספר אפשרויות. זיגמונד פרויד מתייחס לנושא זה במסתו על "חוסר הנחת שבתרבות", כאשר הוא דן בבעיית שימור שכבות התודעה השונות שבנפש האדם. כשאנו מתבוננים בעיר רומא על התקופות השונות בעברה, הוא אומר, אנו רואים בכל רגע נתון שריד מתקופה מסוימת אחת בלבד, ואיננו מסוגלים לצפות בו זמנית, למשל, הן בקולוסיאום והן בבית הזהב של נירון קיסר, שניצב במקומו של הקולוסיאום קודם לכן. מרחב מסוים אינו יכול לשאת שני תכנים בעת ובעונה אחת. "אם ברצוננו להציג רצף היסטורי במונחי מרחב, אינו יכולים לעשות זאת אלא על-ידי הצגת היחידות השונות זו לצד זו".⁴ פרויד צודק, כמוכן. על כן, אם נרצה לשחזר את כל הנופים ששררו בעבר בפיסת קרקע מסוימת של ארץ-ישראל, נופים השונים זה מזה, לעתים, כפי שהמדבר שונה מן היער, נצטרך להציגם זה לצד זה, כעין דיסנילנד או חִיפֶר של נופים, כשכולם, פרט למאוחר שבהם, יהיו "אמיתיים" ו"אותנטיים" באותה המידה שבה שחזור מסוגל להיות אמיתי או אותנטי.

אבל הבה נחזור לסיפור הדובים והיער של הנביא אלישע. הרי זה סיפור שבו הטבע מצטייר כפראי, מסוכן, בלתי ידידותי. זהו טבע שהאדם טרם למד לשלוט בו שליטה של ממש. טבע כזה, כך כתב הסוציולוג, הוגה הדעות והמשורר היהודי-גרמני נורברט אליאס, כמעט שאינו מוכר יותר בחברות המפותחות. מה שהאדם הגדל בחברה המפותחת לומד להכיר ולאהוב כ"טבע", הינו כמעט אך ורק טבע שבני האדם אילפוהו ובייתוהו, תוך שהם משנים את צורתו על פי צורכיהם.

"רבים הם אלה החיים היום בחברות מפותחות ומעריצים-מְאֵלִיָּהִים את הטבע. אבל הם היו מתקשים לעשות כן", טוען אליאס, "אילו היה עליהם לחיות בטבע שטרם עובד, שטרם אולף, על-ידי

בני האדם... זכרונם של בני האדם הינו קצר. בארצות המפותחות יותר יודעים האנשים אך בקושי עד כמה מסוכנים היו החיים בערבות הפרא, בין נהרות שלא פעם הציפו לפתע את סביבותיהם, ביערות הענק, שכל הצמחים, בעלי החיים ובני האדם שבהם נתונים היו במאבק מתמיד זה בזה.⁵ בני האדם ביראו את היערות והפכו לשדות ולגינות. בכמה אזורים עלה בידיהם להשמיד את הזאבים ואת הנחשים הארסיים וכל מה שסיכן אותם. היום יכולים הם לעבור לאורכם ולרוחבם של אזורים אלה בהשקט ובבטחה – ולתפוס בתור יפה את הטבע שהאדם אילף והרגיע".⁶

אליאס צודק. במערב אירופה, למשל, הארגונים הירוקים נאבקים במידה רבה למען טבע שהוא יציר האדם, למען יערות שניטעו ביד אדם. אחרי דורות רבים בהם נאבקו בני האדם בטבע הפראי, התעורר דבור האחרון מאבק למען הטבע המבוית. האם יש צורך להדגיש עד כמה שונה מצבנו שלנו? המודרניזציה אחרת, כידוע, להגיע למקומותינו. תהליכי הכנעת הטבע שהתרחשו בארצות אחרות לפני דורות רבים, התחוללו אצלנו (או חזרו והתחוללו אצלנו) רק בעידן האחרון, ובחלקים אחדים של הארץ הם ממשיכים להתחולל עד היום. מכאן עולה הרושם כאילו ארצנו, יותר מארצות אחרות, היא מעשה בני אדם. אכן, שלמה דב גויטיין, מחשובי ההיסטוריונים בדור האחרון, העיר פעם, ש"אין לך ארץ עשוית אדם יותר מאשר הארץ אותה הבטיח האל".⁷ ואולם, טעות היתה בידו: כל הארצות המפותחות הן מעשה ידי האדם, אלא שהעשייה התפרסה בהן על פני תקופה הרבה יותר ארוכה מאשר אצלנו. אנו נמנים על קבוצת הארצות שבהן מתחולל תהליך ההתגייסות להגנת הטבע לפני שתהליך הכנעתו של הטבע בא על סיומו. ואכן, חפיפתם החלקית של שני תהליכים אלה יוצרת מצב מסובך.

המודרניזציה המאוחרת של הארץ גרמה גם לכך, שאיננו יכולים לעקוב במדויק אחרי ההיסטוריה הנופית, אחרי השינויים בנוף, אלא – וגם זאת רק במקרה הטוב – מאז המחצית השנייה של המאה ה-19. לעומת זאת, בארצות המפותחות יש בידינו מפות מפורטות של תאי שטח ספציפיים, לפעמים מלפני מאות שנים, שמתוכן ניתן ללמוד רבות על נופי העבר. למשל, תכנית הכפר האנגלי פאדברי (Padbury) משנת 1951 מראה לנו את שדות הכפר תלם אחר תלם, כשעל כל תלם רשום שם בעליו, ואנו יכולים לעקוב אחר גורלם של תלמים אלה, שחלקם קיים עד עצם היום הזה. ואילו המיפוי המדעי של ארצנו התחיל, כידוע, ב-1799, וגם אז הוכנה רק מפה כללית שקשה מאד ללמוד ממנה על מראם של תאי שטח קטנים. כך הדבר גם לגבי מפת הסקר הבריטי משנות השמונים של המאה ה-19. מכאן חשיבותם של תצלומי האוויר מימי מלחמת העולם הראשונה, המאפשרים לנו לראות עין בעין משבצות קטנות שונות, בעיקר משני צידי קו החזית הבריטית-תורכית, שעה שזו עברה בשנת 1918 במרכז הארץ. והנה, לאחרונה התמזל מזלי למצוא בספריה הלאומית בפריס מפה מפורטת המראה את סביבתה הקרובה של יפו במרס 1799. המפה מראה

חנוכת האוניברסיטה העברית באמפיאטרון האוניברסיטה על הר הצופים, אפריל 1925.

אלא שמכאן לא נובעת המסקנה שהנוף שהכרנו בילדותנו הוא הנוף ה"אותנטי", ה"אמיתי", החיב, כביכול, בשימור. קדמו לו נופים "אותנטיים" ו"אמיתיים" אחרים, ויבואו אחריו נופים אחרים, "אותנטיים" ו"אמיתיים" אף הם. כל דור ודור רשאי, כמובן, להקים שמורות זכרון לנופי ילדותו החביבים עליו, ואף רצוי שיעשה זאת. אבל אל יתפס ליהירות שביזהווי הנוסטלגיה הדורית שלו עם ערכים אסתטיים מוחלטים. אנסה להדגים דברי. כידוע, חפירות ארכיאולוגיות בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים הביאו להכפלת גובה חומתה המערבית של ירושלים העתיקה וחשפו שרידים שונים למרגלותיה. סביב שרידים אלה, ובמדרון היורד אל בריכת הסולטאן, נשתל דשא וניטעו עצים. והנה, ראש העיר דאז, טדי קולק, הורה להשאיר במקומה תלולית אחת הצמודה לחומה ובראשה עץ, כך שהמתבוננים בתלולית, היום ובימים יבואו, יוכלו לדמיין לעצמם בנקל כיצד נראתה החומה, והמדרון שממערבה, לפני תחילת החפירות. הרי לנו מה שאני מציע לקרוא "שמורת זכרון נופית", ואני אכן מקווה שהדורות הבאים ישכילו לשמור עליה.

ומה על "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו"? ובכן, אני חושד שלא כל אלה החוזרים בדבקות על שורה זאת משירו של שאול טשרניחובסקי זוכרים את השיר כולו, או מסכימים עם תוכנו, שלפיו הנוף שבו אדם נולד, הרישומים המוטבעים בו בילדותו, הם שקובעים מראש את "מגילת ספר חייו".

שבאותה העת עובד רק חלק קטן מן השטח בעיבורה של יפו. ביצה ששטחה לא נפל בהרבה מזו של העיר שבין החומות נמצאה מיד ממזרח לה, באזור איצטדיון בלומפילד של היום, וביצה גדולה בהרבה השתרעה מזרחה ממנה. רצועת אדמה רחבה, שנמשכה מצפון לדרום באזור שבין שתי ביצות אלו, ובה מספר תלוליות, שימשה למרעה. השוואה של מפה לא ידועה זו, שהיא בינתיים יחידה במינה, עם מפות מסוף המאה ה-19, עם תצלומי אוויר מימי מלחמת העולם הראשונה, ועם מפות ותצלומים מאוחרים יותר, מאפשרת לראשונה להתחקות אחר ההמשכיות והשינויים בנופה של יחידת שטח ארצישראלית אחת במשך מאתיים שנה.⁸ ההשוואה מלמדת דברים רבים שלא אוכל להרחיב עליהם כאן. באשר לנושא הדיון הנוכחי היא מוכיחה, שאין לדבר על אזור יפו "אמיתי", "אותנטי" אחד. אפילו במאתיים השנים האחרונות, שלא לדבר על פרקי זמן ארוכים יותר, לבש ופשט אזור זה צורות שונות. בוודאי, אנשים רבים מתגעגעים לנוף ילדותם. אני מניח שיפואי שנוול בשנת 1840 ושחי ביפו של שנת 1890 – זו שאיבדה בינתיים את חומותיה, שאוכלוסייתה גדלה ושטחה התרחב – התגעגע ליפו הקטנה, מוקפת החומות, של ילדותו. וכיוצא באלה היפואי שנוול בשנת 1890 וחי ביפו של 1940, ועל אחת כמה וכמה היפואי שנוול בשנת 1940 וחוזר לבקר ביפו של היום. כן מותר להניח, שילד הגדל עכשיו בירושלים או בתל אביב יתגעגע בשנת 2050 לעיר הזכורה לו מימי ילדותו.

אני, מכל מקום, מעדיף להעמיד כנגדו שיר של משורר יהודי אחר, היינריך היינה, האומר בלשון תמציתית ופשוטה, שהאדם מיטלטל בין נופים שכולם שווים בעמידתם תחת שמי יה. שיר זה, פעם תרגמתיו כך:

איפה ימצא נודד יגע
מנוחתו האחרונה?
בדרום מתחת תומר?
על הריין בצל תרזה?

האם יד זר תטמני
במדבר אי שם?
או אנוח בחולות
לחופו של איזה ים?

כך או כך, אותי יקיפו,
שם כמו כאן, שמי האל,
וכמנורות מת ירחפו
מעלי כוכבי הליל.

הערות

- * המאמר פורסם לראשונה בתוך נופי ארץ-ישראל, מבחר מאמרים על טבע, נוף וידיעת הארץ מוגשים לעזריה אלון בהגיעו לגבורות, עורכים גבריאל ברקאי ואלי שילר (הוצאת ספרים אריאל: ירושלים, 2000), עמ' 33-36. הוצאת ספרים אריאל הואיל להרשות את הדפסתו מחדש של המאמר בקובץ הנוכחי.
1. "דברי הרמטכ"ל, רב-אלוף יצחק רבין, בטקס קבלת תואר דוקטור כבוד של האוניברסיטה העברית, הר הצופים, כ' תמוז תשכ"ז, 28 ביוני 1967". ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים (נוסח מקורי זה של הנאום שונה בכמה פרטים מנוסחיו המאוחרים).
2. חיים וייצמן, מסה ומעש: זכרונותיו של נשיא ישראל, תרגם אשר ברש (ירושלים ותל-אביב תש"ט), עמ' 313.
3. ראו: J. Otterman, "Baring High-Albedo Soils by Overgrazing: A Hypothesized Desertification Mechanism", *Science* 86 (1974), 531-533. ב"ז קדר, "הכיבוש הערבי והארץ הנושבת – עדותה של אפוקליפסה מן המאה השביעית", בתוך: הגבול הגרמני של האימפריה הרומית. ערכו: מ. טוך וד. מנדלס (ירושלים תשנ"ז), עמ' 18-20.
4. ראו: S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, in: *Gesammelte Schriften*, Vol. 12 (Wien 1934), pp. 34-36.
5. ראו: N. Elias, *Humana Ceditio: Beobachtungen zur Entwicklung der Menschheit am 40 Jahrestag eines Kriegsendes (8 Mai 1985)*, (Frankfurt/M., 1985), pp. 11, 18.
6. שם, עמ' 15.
7. "No land is more man-made than the land promised by God".
8. ראו: ב"ז קדר, "על שש מפות ותצלום אוויר אחד", בתוך: נוף מולדתו. מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן-אריה, עורכים יוסי בן-ארצי, ישראל ברטל, אלחנן ריינר (הוצאת ספרים מאגנס: ירושלים, 1999), עמ' 38-41.